17 આર્થિક સમસ્યાઓ અને પડકારો : ગરીબી અને બેરોજગારી

ભારતીય અર્થતંત્રમાં કેટલીક ગંભીર અને જટિલ, આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ જેવી કે વસતીવધારો, ભાવવધારો, કાળુંનાણું, ગરીબી, બેકારી, ભૂખમરો, ભ્રષ્ટાચાર, આતંકવાદ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જેમાંની મુખ્ય આર્થિક સમસ્યાઓ ગરીબી, બેરોજગારી, ભાવવધારો, વસતીવધારો છે. જે પૈકી ગરીબી અને બેરોજગારી વિશે વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

ગરીબી

સમાજનો મોટો વર્ગ તેના જીવનની મૂળભૂત અને પાયાની જરૂરિયાતો જેવી કે અન્ન, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, શિક્ષણ અને આરોગ્યની સેવાઓ ન્યૂનતમ માત્રામાં પણ ભોગવવાથી વંચિત રહીને જીવન ગુજારતો હોય ત્યારે સમાજની તેવી સ્થિતિને 'વ્યાપક કે દારુણ ગરીબી' કહેવાય છે અને એવી સ્થિતિમાં સમાજમાં રહેતી વ્યક્તિને 'ગરીબ' ગણવામાં આવે છે.

ગરીબીરેખાથી નીચે જીવતા લોકો (BPL - Below Poverty Line) : ગરીબી એ ગુણાત્મક ખ્યાલ છે. ભારતમાં ગરીબીને વ્યક્તિના જીવનના લઘુત્તમ સ્તર તરીકે જોવામાં આવે છે. ગરીબીરેખાથી નીચે જીવતા લોકોનાં સામાન્ય લક્ષણો નીચે મુજબ જોવા મળે છે :

17.1 ગરીબીની રેખાથી નીચે જીવતા લોકો

- જે વ્યક્તિને બે ટંક પૂરતું ભોજન મળતું ન હોય.
- રહેવા માટે પૂરતી માત્રામાં મોકળાશવાળી જગ્યા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય.
- ના છૂટકે ગંદા વસવાટ કે સ્લમ વિસ્તારોમાં વસવાટ કરવો પડતો હોય.
- તેની આવક નિર્ધારિત અપેક્ષિત આવકથી પણ ઓછી હોય.
- તેનું આયુષ્ય રાષ્ટ્રીય સરેરાશ આયુષ્યદરથી પણ ઓછું હોય.
- જેઓ મોટેભાગે નિરક્ષર હોય.
- જેઓ સતત પોષણક્ષમ આહારના અભાવે નાના-મોટા રોગોથી પીડાતા હોય.
- જેમનાં બાળકોને કુટુંબની આવકમાં વધારો કરવાની ફરજે ભણવાની ઉંમરે મજૂરી કે કામધંધે જવા મજબૂર થવું પડતું હોય.
- જેમનાં બાળકોનું કુપોષણના લીધે બાળમૃત્યુનું પ્રમાણ ઊંચું રહેતું હોય.

ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાના સરકાર દ્વારા થતા પ્રયાસો.

- ગ્રામીણ અને શહેરી બન્ને વિસ્તારમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કુટુંબોની આવક ઘણી ઓછી છે તેવાં કુટુંબોને અંત્યોદય કુટુંબો કે ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં કુટુંબ (BPL) કહે છે
- સરકારે આવાં કુટુંબોને ઓળખી કાઢીને રેશનકાર્ડ આધારે જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા શરૂ કરી છે.
- આ દુકાનોને વાજબી ભાવની દુકાનો કહે છે.
- આવાં કુટુંબોને પ્રતિમાસ આવશ્યક ચીજ વસ્તુઓ જેવી કે અનાજ, ખાંડ, તેલ, મીઠું, કેરોસીન વગેરે પૂરી પાડે છે.

આ દ્વારા તેઓનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાના પ્રયાસો થયા છે.

ગરીબીની રેખાનો ખ્યાલ સૌપ્રથમ WHOના નિયામક બ્યોર્ડ ઓરેએ રજૂ કર્યો હતો. ગરીબીરેખાની ગણતરીમાં કે માપનમાં હવે અનાજ, વસ્ત્ર, રહેઠાણ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, પીવાનું ચોખ્ખું પાણી, વીજળી, સેનિટેશનની સુવિધા, વાહન-પરિવહન વગેરે પાછળ થતા વપરાશી ખર્ચ અને આવકને ધ્યાનમાં લઈ, કૅલેરીને આધારે જીવનધોરણની નિશ્ચિત સપાટીને ગરીબીરેખા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ગરીબીનું માપન : ભારતમાં ગરીબીરેખા નીચે જીવતી વ્યક્તિઓની સંખ્યા જાણવા માટે બે રીતો છે : (1) કોઈ એક કુટુંબ દ્વારા વિભિન્ન વસ્તુ કે સેવાઓ પાછળ કરવામાં આવેલ ખર્ચના આધારે અને (2) કુટુંબ દ્વારા મેળવેલ કુલ આવકના આધારે (કુટુંબ એટલે વધુમાં વધુ 5 સભ્યસંખ્યા નિર્ધારિત છે)

(અ) નિરપેક્ષ ગરીબી :

સમાજના લોકો અનાજ, કઠોળ, દૂધ, શાકભાજી, કપડાં જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો લઘુત્તમ બજાર ભાવે પણ પ્રાપ્ત કરી શકવા સમર્થ ન હોય તો તેઓ નિરપેક્ષ રીતે ગરીબ છે તેમ કહેવાય.

(બ) સાપેક્ષ ગરીબી :

સમાજના જુદી જુદી આવક ધરાવતા વર્ગોમાંથી જો કોઈ જૂથ અન્ય કરતાં ઓછી આવક મેળવતો હોય તો તે સાપેક્ષ રીતે ગરીબ છે તેમ કહેવાય.

A. ₹ 10.000 B. ₹ 20.000 C. ₹ 30.000 અહીં ત્રણ વ્યક્તિઓની આવક જુદી - જુદી છે. B વ્યક્તિની સાપેક્ષે A વ્યક્તિની આવક ઓછી હોવાથી A વ્યક્તિ ગરીબ ગણાય તેવી જ રીતે C વ્યક્તિની સાપેક્ષે A અને B વ્યક્તિની આવક ઓછી હોવાથી તે ગરીબ ગણાશે.

ભારતમાં ગરીબી

ભારતમાં આયોજનપંચે 2011-12માં ગરીબી રેખા નક્કી કરવા માટે ગ્રામીણક્ષેત્રે માથાદીઠ માસિક વપરાશી ખર્ચ ₹ 816 અર્થાત્ કુટુંબદીઠ ખર્ચ ₹ 4080 અને શહેરીક્ષેત્રે માથાદીઠ માસિક વપરાશી ખર્ચ ₹ 1000 લેખે કુટુંબદીઠ વપરાશી ખર્ચ ₹ 5000 નું પ્રમાણ નિર્ધારિત કર્યું હતું, એટલે કે વપરાશી ખર્ચને પહોંચી વળવા એટલી માથાદીઠ માસિક આવક ઓછામાં ઓછી મળવી જોઈએ. આ નવા માપદંડના આધારે ભારતમાં 2011-12માં ગરીબોની સંખ્યા ઘટીને 27 કરોડની થઈ હતી અને ગરીબીનું પ્રમાણ કુલ વસતીમાં ઘટીને 21.9 ટકા થઈ ગયું હતું. ભારતમાં 2009-10માં ગરીબીનું પ્રમાણ કુલ વસતીના 29.8 ટકા હતું, આમ, અંદાજે 35.47 કરોડ લોકો ગરીબીમાં જીવન જીવી રહ્યા હતા. વિશ્વબૅંકે આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે સરખામણી થઈ શકે તેથી 2012માં 2008ના ભાવોએ માથાદીઠ દૈનિક આવક US $ 1.90 (ડોલર) નિર્ધારિત કરી હતી, જે ગરીબી રેખાનું ધોરણ છે. વિશ્વબૅંકના એક અહેવાલ મુજબ 2010માં ભારતની કુલ વસતી અંદાજે 121 કરોડમાંથી 32.7 ટકા લોકો ગરીબીરેખાની નીચે જીવતાં લોકો હતાં. જેની સંખ્યા અંદાજે 45.6 કરોડ થાય.

UNDP-2015ના રીપોર્ટ મુજબ ભારતમાં 2011-12માં ગરીબીનું પ્રમાણ કુલ વસતીના 21.92 ટકા હતું જે પૈકી ગ્રામીણક્ષેત્રે 25.7 ટકા ગરીબીનું પ્રમાણ અને શહેરી ક્ષેત્રમાં 13.7 ટકા ગરીબીનું પ્રમાણ જોવા મળ્યું હતું. અર્થાત્ ભારતમાં કુલ ગરીબો 26.93 કરોડમાંથી ગ્રામીણક્ષેત્રે 21.65 કરોડ લોકો અને શહેરીક્ષેત્રે માત્ર 5.28 કરોડ લોકો ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં હતાં. ભારતમાં સૌથી વધુ ગરીબીનું પ્રમાણ ધરાવતું રાજ્ય છત્તીસગઢ (36.93 ટકા) છે, જ્યારે ઓછી ગરીબી ધરાવતું રાજ્ય ગોવા (5.09 ટકા) છે. ગુજરાતમાં ગરીબીનું પ્રમાણ 16.63 ટકા જોવા મળ્યું હતું. ભારતમાં સરેરાશ 30 ટકાથી વધુ ગરીબીનું પ્રમાણ ધરાવતાં રાજ્યોમાં છત્તીસગઢ, આસામ, ઉત્તરપ્રદેશ, મણિપુર, બિહાર, અરુણાચલ પ્રદેશ, ઝારખંડ, ઓડિશા વગેરે છે.

ભારત વિપુલ પ્રમાણમાં કુદરતી સંસાધનો અને અપાર કુદરતી બક્ષિસથી સમૃદ્ધ છે; પરંતુ આ વિપુલ સંસાધનોનો સુયોગ્ય લાભ ઉઠાવવાની ક્ષમતાનો અભાવ, શિક્ષણ, તાલીમ અને કૌશલ્યના અભાવે, વર્ષોના ખામીયુક્ત આયોજનના લીધે આ કુદરતી સંપત્તિનો લોકોના કલ્યાણ અને સુખાકારી અર્થે જોઈએ તેટલો ઉપયોગ ન થઈ શકવાને કારણે લોકોમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટ્યું નહિ. તેથી કહેવાય છે કે 'ધનિક ભારતમાં ગરીબો વસે છે.'

(અ) ગ્રામીણક્ષેત્રે ગરીબો : ગ્રામીણક્ષેત્રે વસતાં ગરીબોમાં મોટેભાગે જમીનવિહોણા ખેતમજૂરો, ગૃહઉદ્યોગો કે કુટિર ઉદ્યોગોના કારીગરો, સીમાંત ખેડૂતો, ભિખારીઓ, વેઠિયા મજૂરો, જંગલ કે પહાડી વિસ્તારમાં રહેતાં લોકો, જનજાતિઓ, કામચલાઉ કારીગરો છે, જેઓ ગરીબીરેખાની નીચે જીવન જીવી રહ્યાં છે.

(બ) શહેરીક્ષેત્રે ગરીબો : શહેરી વિસ્તારમાં વસતાં ગરીબોમાં કામચલાઉ મજૂર, બેરોજગાર દૈનિક શ્રમિક, ઘરનોકર, રીક્ષાચાલક, ચા-નાસ્તાની લારી-ગલ્લા કે હોટલ-ઢાબા પર કે ઓટો ગેરેજમાં કામ કરનારાં શ્રમિકો, ભિક્ષુકો કે જેઓ પોતાની ન્યૂનતમ જીવનજરૂરી વસ્તુઓ પણ સંતોષી શકતાં નથી અને ગરીબાઈમાં સબડી રહ્યાં છે.

ગરીબી ઉદ્ભવવાનાં કારણો

ગરીબીનાં મૂળિયાં શહેરો કરતાં ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ખૂબ ઊંડે સુધી વિસ્તરેલાં જોવા મળે છે, તેનાં કારણો નીચે મુજબ છે :

- કૃષિક્ષેત્રે અપૂરતો વિકાસ અને અપૂરતી સિંચાઈની સવલતોના કારણે કૃષિક્ષેત્રમાંથી મળતી આવકમાં ઘટાડો.
- ખેતી સિવાયના સમયમાં વૈકલ્પિક રોજગારીની તકોનો અભાવ.
- ગ્રામીણક્ષેત્રે અન્ય રોજગારીનું જરૂરી જ્ઞાન, શિક્ષણ, કૌશલ્ય કે તાલીમના અભાવના કારણે.
- જ્ઞાતિપ્રથા તથા રૂઢિઓ, પરંપરાઓના કારણે રીતરિવાજો પાછળ ગજા ઉપરાંતના ખર્ચાને કારણે દેવામાં ડૂબે. આમ, બિનઉત્પાદકીય ખર્ચામાં વધારો થવાથી.
- નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી શોષણ અને અન્યાયનો ભોગ બને છે તેમ જ સરકારી યોજનાઓની માહિતીના અભાવે લાભ ઉઠાવી શકતા નથી.
- આર્થિક નીતિઓના ઘડતરમાં છેવાડાના માનવીની જરૂરિયાતો અને તેનાં આર્થિક હિતોની ઉપેક્ષા થવાથી.
- રોકડિયા પાકોને પ્રોત્સાહન મળ્યું અને ખાદ્ય પાકોનુ ઉત્પાદન ઘટ્યું. અનાજ-કઠોળ વગેરેની અછત સર્જાઈ અને ભાવો વધ્યા. જેથી બે ટંક પૂરતું ભોજન પ્રાપ્ત ન થવાથી.
- આર્થિક સુધારાઓના અમલ થકી ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા પડી ભાંગી, કુટિર અને લઘુઉદ્યોગો ખલાસ થયાં, સ્થળાંતર વધ્યું, ખેતીની આવક ઘટવાથી.
- ગરીબો કુપોષણના અને વિવિધ રોગોના શિકાર બને છે. આરોગ્ય વિષયક ખર્ચા વધ્યા, આવક સ્થિર જ રહી, સારવાર-દવા પાછળના ખર્ચા વધાવાથી.
- ટેક્નોલૉજીમાં ફેરફારો આવતાં. પરંપરાગત વ્યવસાયો, કુટિર ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યાં. થતાં, અને બેકારીમાં વધારો થયો.
- વસતીવૃદ્ધિ દર વધ્યો, મૃત્યુદર ઘટ્યો, સરેરાશ આયુષ્યમાં વધારો થયો. શ્રમની કુલ માંગ કરતાં શ્રમનો પુરવઠો વધ્યો-બેકારી વધી. બીજી બાજુ તેમની જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓની માંગ સામે ઉત્પાદન ઘટતાં ભાવ વધ્યા. ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થયો, જીવનધોરણ કથળ્યું. અંતે ગરીબાઈમાં વધારો થયો.

ગરીબી નિવારણની વ્યૂહરચનાઓ

ગરીબીનું વિષચક્ર ભારતમાં પકડ જમાવી રહ્યું છે તે માટેનાં મુખ્ય કારણોની સંક્ષિપ્તમાં સમજ કેળવી છે. તેના આધારે ગરીબીને ઘટાડવામાં કેવા પ્રકારની વ્યૂહરચના અપનાવવી જોઈએ તે સમજવું સરળ થઈ પડશે.

અત્યાર સુધીમાં 11મી પંચવર્ષીય યોજના પૂરી થઈ છે. ત્યાં સુધીમાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં વિકાસની રણનીતિમાં અને કાર્યયોજનાઓમાં ગ્રામીણક્ષેત્રની કરવામાં આવેલી ઉપેક્ષા મુખ્યત્વે જવાબદાર છે. ભારતીય અર્થતંત્રનું સુવર્ણશિખર ભલેને શહેરોમાં હોય; પરંતુ તેના મૂળિયાં તો ગામડાંમાં જ છે. ગામડું જ ભારતીય અર્થતંત્રનું હૃદય છે, તેથી તેને ધબકતું અને સમૃદ્ધ રાખવા માટે અંદાજપત્રમાંથી મોટો હિસ્સો ગ્રામોદ્ધાર પાછળ ખર્ચાવો જોઈતો હતો. ભારતનો સાચો આર્થિક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ ગામડાંઓના વિકાસ દ્વારા જ શક્ય છે. તેથી હવે વર્તમાન સરકારે 'ગ્રામોદયથી ભારત ઉદય''ના કાર્યક્રમ દ્વારા ગ્રામોદ્ધાર થકી દેશોદ્ધારના મૂળ વિચારને અમલમાં મૂકીને કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોએ ગરીબી નિર્મૂલન માટે ગ્રામીણક્ષેત્રે માળખાગત સુવિધાઓ, કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ અને ગૃહઉદ્યોગ, કુટિર ઉદ્યોગ, લઘુઉદ્યોગોનો વિકાસ પર સવિશેષ ભાર આપીને અનેક નવી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો અમલમાં મૂક્યાં છે એના દ્વારા રોજગારીની તકો સર્જાશે, પરિણામે આવક વધતાં ગરીબી ઘટશે.

(1) આઝાદી પછીનાં વર્ષોમાં આયોજનમાં 'ગરીબી હટાવો'ના સૂત્ર સાથે જે તે સરકારે મોટા પાયાના અને ભારે અને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગોના વિકાસ પર વિશેષ ઝોક આપ્યો હતો. તેના વિકાસ માટે અનેક પ્રોત્સાહનો આપ્યાં, જેથી શહેરો વિકસે અને બીજી બાજુ ગ્રામીણક્ષેત્રે 'હરિયાળી ક્રાંતિ'ના લક્ષ્ય સાથે જમીનધારા સુધારણાના કાર્યક્રમોના અમલ પૈકી ખેતીક્ષેત્રનો વિકાસ સાધીને દેશમાં ઉત્પાદનમાં વધારો થશે, રોજગારીની તકોનું સર્જન થશે, રોજગારી વધશે અને તેથી આવક વધતાં

ગરીબોની સ્થિતિ સુધરશે. ઉદ્યોગોના વિકાસમાંથી ઉદ્યોગ માલિકોને મળતા આર્થિક લાભો ઉદ્યોગ માલિકો, ધનિક ખેડૂત કે જમીનદારો જેવા ધનિક વર્ગોને મળતી આવકોનો વધારાનો લાભ ક્રમશઃ ગરીબો સુધી વિસ્તરશે અને તેથી ગરીબોની સંખ્યા ઘટશે, પરંતુ આ વ્યૂહાત્મક આશાવાદ ઠગારો નીવડ્યો. દેશમાં આર્થિક વિકાસની ગતિ ધીમી રહી. મંદ આર્થિક વિકાસની સાથે આવકની અન્યાયી અને અસમાન વહેંચણી થતાં આવક અને સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ સમાજના ટોચના અમુક ધનિકોના હાથમાં જ રહ્યું. આમ, આર્થિક વિકાસના લાભોનું વિસ્તરણ ન થતાં ગરીબોની સ્થિતિમાં કોઈ સુધારો ન થયો. આવકની અસમાન વહેંચણી થતાં ધનિકો વધુ ધનિક બન્યા, ગરીબો વધુ ગરીબ બન્યા.

(2) સરકારે આવકની અસમાનતા દૂર કરવા માટે કરવેરાની નીતિમાં ગરીબોને જીવન જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ મળી રહે, તેનું ઉત્પાદન વધે તેવા હેતુસર ધનિકોની વપરાશી ચીજ-વસ્તુઓ કે સેવાઓ, મોજશોખની કે ભોગવિલાસની ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ પર તથા તેઓની આવક પર ઊંચા દરે કરવેરા લાધ્યા. તેની સાથે ગરીબોની ચીજવસ્તુઓ પાછળ વપરાશી ખર્ચ વધી ન જાય, આવકનો મોટો હિસ્સો જીવનની પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષવા પાછળ ખર્ચાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખીને આવી વપરાશી જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓ જાહેર વિતરણ પ્રણાલી (PDS) હેઠળ 'વાજબી ભાવની દુકાનો' (FPSS) દ્વારા નિયત જથ્થામાં રાહતદરે ઘરઆંગણે પૂરી પાડીને તેમના જીવનધોરણને ઊંચું લાવવાનો વ્યૂહ અપનાવ્યો. આમ, ધનિકવર્ગની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ઘટે અને ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી ગરીબોની ચીજવસ્તુઓનાં ઉત્પાદન તરફ વધે તેવા પ્રયત્નો સરકારે કર્યા. આમ, ગરીબોની રોજગારી વધે, કાર્યક્ષમતા વધે, ઉત્પાદકતા વધે અને અંતે આવકમાં વધારો થાય તો જીવનધોરણ પણ સુધરી શકે એવા પ્રયાસો સરકારે હાથ ધર્યા.

(3) ગરીબી નાબૂદી માટે કૃષિક્ષેત્ર પર વિશેષ ભાર આપવાની જરૂર સમજાતાં સરકારે જમીનધારા સુધારાના ઉપાયો, જમીન ટોચ મર્યાદાનો ધારો, ગણોતનું નિયમન, ખેડહકની સલામતી જેવા અનેક કાયદાઓથી ગ્રામીણક્ષેત્રે ધનિક ખેડૂતો કે જમીનદારોની આવકમાં ઘટાડો કરીને જમીનવિહોણા, ખેતમજૂરો કે ગણોતિયાઓની આવકમાં વધારો થાય એ રીતે ગરીબોની સ્થિતિમાં સુધારો લાવવાનો વ્યૂહ અપનાવ્યો છે.

(4) સરકારે કૃષિ, કૃષિ પર આધારિત અન્ય ઉદ્યોગો, અન્ય પ્રવૃત્તિઓ વિકસે, જેવી કે; પશુપાલન, ડેરી ઉદ્યોગ, મત્સ્ય ઉદ્યોગ અને વનીકરણ નાની-મોટી સિંચાઈ યોજનાઓનો વિકાસ સાધવો, ગૃહઉદ્યોગો, કુટિર ઉદ્યોગો, લઘુઉદ્યોગોને ખાસ પ્રોત્સાહન સહાય આપી. સ્વાવલંબનક્ષેત્રે યંત્રોનો ઓછો ઉપયોગ થાય એવા ધંધા-ઉદ્યોગો થકી રોજગારી વધે તેમજ પરંપરાગત વ્યવસાયો, હાથશાળ અને કુટિર ઉદ્યોગોને માટે પ્રોત્સાહક નીતિઓ જાહેર કરીને આર્થિક સહાય આપી. કેટલાક ગૃહઉદ્યોગોને કાયદાથી અનામત રાખ્યા જેથી ગ્રામીણક્ષેત્રે રોજગારીની આર્થિક તકોનું સર્જન થયું. ગ્રામીણ યુવકોને વૈકલ્પિક રોજગારી માટે તકો મળે તે હેતુસર શિક્ષણ, તાલીમ અને કૌશલ્યોમાં વધારો થાય એવા પ્રબંધો કર્યા જેથી તેમનામાં રોજગારલક્ષી ક્ષમતાનો વિકાસ થાય. રોજગારીનાં નવાં ક્ષેત્રો ખૂલ્યાં, જેથી આવક વધી અને પરિણામે તેમની સ્થિતિમાં સુધારો લાવવાની વ્યૂહરચનારૂપે અનેક કલ્યાણકારી સ્વરોજગારીના કાર્યક્રમો સરકારે અમલમાં મૂક્યા છે.

(5) સરકારે ગ્રામીણક્ષેત્રે શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, વસવાટ, રોજગારી, કુટુંબ નિયોજન, સંદેશાવ્યવહાર, આંતર સુવિધાયુક્ત માળખાં સુધાર્યાં. સિંચાઈ, સડક, પાકસંરક્ષણ, કૌશલ્ય અને તાલીમક્ષેત્રે, ખેતીક્ષેત્રે સુધારાઓ કર્યા, પાકની વિવિધ જાતો વિકસાવી, બિયારણ, ખાતર, ટ્રેક્ટરની સુવિધા માટે સસ્તી બૅંકલોનનું ધિરાણ ઉપલબ્ધ કરાવીને ગ્રામોદ્ધારનાં અનેકવિધ મહત્ત્વાકાંક્ષી પગલાંઓ ભર્યાં, ઘર આંગણે યુવકો માટે રોજગારીનાં ક્ષેત્રો ખોલ્યાં જેથી શહેર તરફનું સ્થળાંતર ઘટે અને શહેરો પર વસતીનું ભારણ ઘટે. ગ્રામીણ કે નગર કક્ષાએ શાળાઓ, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓ, નજીકના અંતરે કૉલેજો શરૂ કરીને ટૅક્નિકલ અને વ્યવસાયલક્ષી અભ્યાસક્રમો અને તાલીમકેન્દ્રોની સુવિધાઓ ઊભી કરી. યુવક-યુવતીઓને ઉચ્ચશિક્ષણ પૂરું કરે ત્યાં સુધીની આર્થિક સહાયરૂપે સ્કોલરશિપ, ફી-માફીની સુવિધા, આશ્રમશાળાઓ, કન્યા કેળવણી માટે આર્થિક સહાય દ્વારા પ્રોત્સાહન જેવાં અનેક પગલાં ભર્યાં છે. મહિલા સશક્તિકરણના પ્રયાસરૂપે મહિલાઓને આર્થિક રીતે પગભર કરવા સ્વરોજગારી ઊભી કરવાના વિવિધ નક્કર પ્રયાસો અને કાર્યક્રમો અમલમાં મૂક્યા. આમ, સરકાર ગરીબીના રાક્ષસને નાથવામાં વ્યૂહાત્મક રીતે અને ક્રમબદ્ધ નક્કર પગલાંઓ ભરી રહી છે. આ પગલાંઓના અમલ થવા છતાં અર્થતંત્રમાં ઊંડે ઘર કરી ગયેલી ગરીબીની સમસ્યાને જડમૂળથી ઉખાડીને ફેંકી દેવાના સ્વપ્નને સાકાર

કરવામાં અને વિશ્વબૅંકના 2030 સુધીમાં વિશ્વમાંથી ગરીબીનું નિર્મૂલન કરવાના વિઝનને મિશનરૂપે પૂર્ણ કરવામાં ભારતે હજી ઘણી મંઝિલ મક્કમ પગલે કાપવાની રહેશે.

ગરીબી નિવારણ કાર્યક્રમ (પોવર્ટી એલિવિયેશન પ્રોગ્રામ – PAP)

ગરીબીનું નિર્મૂલન કરવાના ઉપાયોને વ્યૂહાત્મક રીતે સફળ બનાવવા માટે ગરીબીરેખા નીચે જીવતા શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકોને સીધી અસર થાય તે રીતે વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓનો સીધો આર્થિક લાભ તેમને મળે તે હેતુથી તથા રોજગારીની તકો પૂરી પાડીને આવકવૃદ્ધિ દ્વારા ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવામાં આવે છે.

ગરીબી નિર્મૂલન કાર્યક્રમો/યોજનાઓને મુખ્યત્વે પાંચ વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે : (1) વેતનયુક્ત રોજગારીના કાર્યક્રમો (2) સ્વરોજગારીના કાર્યક્રમો (3) અન્ન સુરક્ષાને લગતા કાર્યક્રમો (4) સામાજિક સલામતીને લગતા કાર્યક્રમો (5) શહેરી ગરીબી નિવારણના કાર્યક્રમો.

હાલમાં આ પાંચ ક્ષેત્રોમાં ઘણા શ્રેણીબદ્ધ કાર્યક્રમો અમલમાં છે, પરંતુ તેમાંથી મુખ્ય કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ વિશે નીચે મુજબ સંકલિત અને સર્વગ્રાહી ચર્ચા કરીશું.

1. કૃષિવિકાસ અને સિંચાઈ, સડક, પાકસંરક્ષણ, સેન્દ્રિય ખેતી અને ખેતપેદાશોનું વેચાણ જેવાં ક્ષેત્રોમાં નીચેની યોજનાઓમાં દર્શાવેલ કાર્યોમાં જોડાઈને રોજગારી મેળવી શકે, જેમાંથી સીધી આવક મળે અને ગરીબોની સ્થિતિ સુધરે એ મુખ્ય હેતુ છે.

(i) પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના : રાષ્ટ્રીય કૃષિ યોજના અન્વયે ખેતીમાં વૃદ્ધિ દરમાં વધારો થાય, કૃષિ સંલગ્ન વિભાગો વિકસે, સિંચાઈની સગવડોમાં વધારો કરવો. જમીનને સિંચાઈ હેઠળ આવરી લેવી, ટપક પદ્ધતિથી સિંચાઈ કરવા, પ્રત્યેક ખેતરને પાણી મળે તેથી જળસંકટને નાથવા માટે નાના, મોટા, મધ્યમ કદના ચેકડેમ ઊભા કરવા જેવાં અનેક પગલાં ભરીને ખેડૂતોને ખેતીના જોખમ અને દેવામાંથી બચાવવાનો તથા રોજગારી દ્વારા આવક પૂરી પાડીને ગરીબીમાંથી ઉગારવાનો પ્રયત્ન છે.

(ii) પ્રધાનમંત્રી ફસલ વીમા યોજના : અન્વયે ખેતસુરક્ષા વીમા યોજનાને વધુ સુગ્રથિત કરીને કુદરતી આફતોથી ખેડૂતોને થતી નુકસાનીમાં આર્થિક ટેકો પૂરો પાડવા સહાય કરવી, ટેકાના ભાવે કપાસની ખરીદીમાં બોનસ અને પાકના નુકસાનમાં વળતર આપવાનું શરૂ કર્યું છે. ભાવોની સ્થિરતા માટે 'ક્ષતિમુક્ત કૃષિભાવ પંચ'ની રચના કરી છે.

(iii) રાષ્ટ્રીય પેયજળ કાર્યક્રમ : હેઠળ પ્રત્યેક ખેતરને પાણી, હયાત કેનાલ માળખાં સુધારવાં, જમીન ધોવાણ અટકાવવું, અનુસૂચિત જનજાતિના ખેડૂતોને નવી ટ્યુબવેલ, ક્ષાર પ્રવેશ નિયંત્રણ જેવા કાર્યક્રમો અમલમાં મૂક્યા તેમ જ તળાવોનું ખોદકામ, વૉટર શેડ વિકાસ, ટાંકી નિર્માણ, વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ, વનરોપણ, નહેરની લાઈનીંગ બનાવવી, ઝાડ-છોડ લગાડવાં જેવા નવીનીકરણ અને ચેકડેમનો પુનરોદ્ધારના રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકીને ગ્રામીણક્ષેત્રે કૃષિ પર આધારિત ગરીબ કુટુંબોને ગરીબીમાંથી બહાર કાઢવા કેટલીક આર્થિક ટેકારૂપી સહાય કરી છે.

રાજ્ય સરકારે પણ ખેતીક્ષેત્રે લાભકારક યોજનાઓમાં ખરીફપાક માટે તદ્દન નજીવા વ્યાજના દરે બૅંક દ્વારા ધિરાણ પૂરું પાડવું, પશુપાલન માટે, ખાતરના સંગ્રહ માટેની સુવિધાઓ ઊભી કરી છે અને કેન્દ્ર સરકારની સિંચાઈના કાર્યક્રમોમાં પણ રાજ્ય સરકારે નક્કર પગલાં ભર્યાં છે.

ગુજરાત સરકારે ગરીબી નિવારણ કરવાના ઉપાયો હાથ ધર્યા છે, જે અન્વયે રાજ્ય સરકાર દ્વારા છેલ્લા દસકાથી ગરીબી કલ્યાણ મેળા યોજી ગરીબોને સ્વાવલંબન માટે જરૂરી સહાય આપવામાં આવે છે.

(iv) 'ઈ-નામ્ યોજના' હેઠળ ખેડૂતો માટે રાષ્ટ્રીય કૃષિ બજાર ઊભું કર્યું જેમાં ખેડૂત ઓનલાઈન પોતાના ઉત્પાદનોને સૂચિબદ્ધ કરાવી શકે છે. વેપારી કોઈપણ જગ્યાએથી તે ઉત્પાદનની બોલી લગાવી શકે છે. વચેટિયાઓ, દલાલોથી થતા નુકસાનથી ખેડૂતોને બચાવીને વધુ ભાવરૂપી વળતર મળે અને હરીફાઈથી વધુ આર્થિક લાભ મળે તે આ યોજનાનો હેતુ છે.

આમ, કૃષિવિકાસ અને મહત્તમ વળતર મળે તેવાં પગલાં ભર્યાં જેથી ખેડૂત ખેતી વ્યવસાયમાં જોડાઈ રહે એ ખૂબ જરૂરી છે.

2. 'ગ્રામોદયથી ભારત ઉદય' : જેવા કાર્યક્રમો થકી ખેડૂતલક્ષી યોજનાઓમાં વન્યપ્રાણીઓથી થતા નુકસાન પામતા પાકનું રક્ષણ કરવા તારની વાડ કરવા આર્થિક સહાય, અછત કે દુકાળના સમયે પશુધનની સુરક્ષા માટે ઘાસ ઉત્પાદન અને પશુ શેલ્ટર બાંધવા માટે સહાય, અત્યાધુનિક સેટેલાઇટ કે ડ્રોન ટૅક્નિકથી વરસાદની આગાહી અને ખનીજક્ષેત્ર શોધવાં. જમીનના સર્વે કરી રેકર્ડ જાળવવાની જોગવાઈ કરી ખેતીમાં યાંત્રિકીકરણ માટે ટ્રેક્ટર તથા મિની ટ્રેક્ટરની ખરીદીમાં ઓછા વ્યાજે લોન ધિરાણ અને સબસીડીરૂપે સહાય, પાણીની ટાકીનાં નિર્માણમાં સહાય, બાગાયતી પાકોની ગુણવત્તા સુધારણા, કૃષિ ધિરાણ મંડળીમાં કમ્પ્યુટરાઈઝેશન, કપાસ, કઠોળ, મસાલાના ઉત્પાદન માટે નવી ટેસ્ટીંગ લૅબોરેટરી સ્થાપવી, પોષણક્ષમ ભાવો મળી રહે તેવો પ્રબંધ, જળસંગ્રહ માટે જળાશયોમાંથી કાંપ દૂર કરીને ઊંડા કરવાં, મોટાં કરવાં, ખેત તલાવડીઓના નિર્માણ, જળાશયોની કેનાલ અને કાંસની સફાઈ અને લંબાઈમાં વધારો કરવો, જલમંદિરોનું પુનઃસ્થાપન અને ચેકડેમોનું રીપેરીંગ અને જળની સંગ્રહશક્તિમાં વધારો કરવા જેવા અનેક કાર્યક્રમો હાથ ધર્યા, જેમાં ખેતી સિવાયના સમયમાં રોજગારી મળે અને સાથે ગ્રામીણ ક્ષેત્રે કાયમી સંપત્તિનું નિર્માણ થાય. આમ, ખેડૂતોને દેવામાંથી ઉગારવાના પ્રયાસરૂપે વિવધ પ્રકારે સહાય પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારે આ યોજનામાં કર્યો છે.

3. દીનદયાળ ઉપાધ્યાય ગ્રામજ્યોતિ યોજના : ગ્રામીણક્ષેત્રે કોઈપણ જાતના અવરોધ વિના 24 × 7 રાત-દિવસ સતત વીજળીનો પુરવઠો પૂરો પાડવો, ઘરોમાં અને ખેતરોમાં રાહતદરે વીજળી પૂરી પાડવી, દેશભરમાં વીજળીની સુવિધા વિનાનાં 18000 ગામોમાં વીજળી પહોંચાડવા નવી લાઈનો, નવાં વીજ સબસ્ટેશનો સ્થાપવાં તથા કૃષિક્ષેત્રનાં વીજળીનાં સાધનોની ખરીદીમાં સબસીડીરૂપે સહાય પૂરી પાડીને ગરીબ ખેડૂતોને આવકમાં ટેકો પૂરો પાડવાનો પ્રયાસ છે. સૌરઊર્જા દ્વારા વીજળી મેળવવા, સોલાર ટેક્નિક-સાધનો માટે પણ સબસીડી પૂરી પાડવામાં આવી છે.

4. આદિવાસી મહિલાઓને પશુપાલન માટે 'સંકલિત ડેરી વિકાસ યોજના' : હેઠળ કૃષિવિષયક અને બાગાયતી ખેતીના વિકાસ માટે વેલાવાળા પાકો માટે મંડપ બનાવવા સહાય, સજીવ ખેતી ગ્રેડીંગ અને પેકેજીંગની તાલીમ અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

5. સેન્દ્રિય ખેતીને પ્રોત્સાહન : આપવાં, રજિસ્ટ્રેશનમાં, ફીમાં સહાય, ખેત સમગ્રીની ખરીદીમાં સહાય, ખેડૂતોને તાલીમ-શિક્ષણની વ્યવસ્થા, ઓછા દરે ધિરાણ, યોગ્ય બજાર વ્યવસ્થા ઊભી કરવા જેવાં પગલાં ભરી પર્યાવરણની જાળવણી અને ખેતી ખર્ચમાં ઘટાડો થાય એ યોજનાનો હેતુ છે.

6. મુખ્યમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના : હેઠળ રસ્તાનાં કામોનું આયોજન કર્યું. ગામડાઓ એકબીજા સાથે સડકમાર્ગોથી તથા હાઈવેથી જોડાયેલાં રહે તે માટે ગ્રામપંચાયતોને સહાય આપી, શૌચાલય બાંધવાના કાર્યો જેવાં રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો અમલમાં છે.

7. 'મા અન્નપૂર્ણા યોજના' : હેઠળ ગુજરાત સરકારે તમામ અંત્યોદય કુટુંબોને અને ગરીબીરેખા નીચે જીવતાં શહેર અને ગ્રામીણ વિસ્તારના લોકોને કુટુંબદીઠ પ્રતિમાસ 35 કિગ્રા અનાજ મફતમાં વિતરણ કરવું તથા ગરીબ એવા મધ્યમવર્ગના પરિવારોને સસ્તાદરે પ્રતિમાસ વ્યક્તિદીઠ 5 કિગ્રા અનાજ જેમાં ઘઉં-2 રૂ. પ્રતિ કિલો, ચોખા 3 રૂપિયે પ્રતિ કિલોના ભાવે વાજબી

17.2 'મા અન્નપૂર્ણા યોજના' અન્વયે FPS દ્વારા અનાજ વિતરણ

ભાવની દુકાનો દ્વારા આપીને રાજ્યની 3.62 કરોડની જનતાને આ યોજના હેઠળ આવરી લઈને અન્ન સુરક્ષા બક્ષી છે જેથી આવકનો મોટોભાગ અનાજ પાછળ ખર્ચાતો બચશે. જે બચત થકી અન્ય વપરાશી વસ્તુઓ ખરીદીને ગરીબ વ્યક્તિના મુખ પર સ્મિત લાવીને જીવન સ્તરમાં સુધારો લાવવાનો યોજનાનો હેતુ છે.

8. સાંસદ આદર્શ ગ્રામ યોજના : હેઠળ સાંસદ દ્વારા મતવિસ્તારમાં દત્તક લીધેલ ગામમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, રોજગારીની સુવિધાઓ વધારીને અદ્યતન સુવિધાસભર 'આદર્શ ગામ'ની રચના દ્વારા સ્થળાંતર અટકાવવું. સાર્વજનિક કાયમી મિલકતો ઊભી કરવી, સારા જીવનની તકોનું નિર્માણ કરવું, ગ્રામોદ્ધાર, સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન, સામાજિક સમરસતાનાં કાર્યો દ્વારા રોજગારી ઊભી કરવાના પ્રયાસો કરવા, માનવ વિકાસમાં વધારો કરવો જેવાં ઉમદા હેતુઓ રહેલાં છે.

9. મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી યોજના : (MGNREGA) મનરેગાનો રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમ 'આપણાં ગામમાં આપણું કામ, સાથે મળે છે વાજબી દામ'ના સૂત્ર સાથેની ખૂબ જ લોકપ્રિય યોજના, જેમાં રાજ્યના ગ્રામ વિસ્તારમાં રહેતાં કુટુંબો કે જેઓ પુખ્તવયના સભ્યો છે (18 વર્ષથી ઉપરનાં), શારીરિકશ્રમ કરી શકે તેવાં બિનકુશળ કામ કરવા ઇચ્છુક તેવા દરેક કુટુંબની જીવનનિર્વાહની તકોમાં વધારો કરવા માટે કુટુંબદીઠ એક સભ્યને નાણાકીય વર્ષમાં 100 (સો) દિવસની (રોજના સાત કલાક) પ્રમાણે વેતનયુક્ત રોજગારી આપવાનો ઉદ્દેશ્ય છે. સરકારે નિર્ધારિત કરેલ વેતનદરે દૈનિક વેતન ચૂકવાય છે. જો કામ માગ્યા પછી સરકાર કામ પૂરું પાડવામાં નિષ્ફળ જાય તો નિયમ મુજબ તેને 'બેકારી ભથ્થુ' ચૂકવવામાં આવે છે. અહીં ગ્રામ વિકાસનાં કાર્યો, વ્યક્તિગત શૌચાલયો બાંધવાં, વ્યક્તિગત કૂવા, જમીન સમથળ કરવાનાં કાર્યો, બાગાયતી કાર્યો, ઇન્દિરા આવાસ યોજનાનાં મજૂરીનાં કાર્યો, ઢોર-છાપરી, જૈવિક ખાતર બનાવવું, મરઘાં-બકરી માટેના શેડ, માછલી સૂકવણી યાર્ડ, કેનાલ સફાઈ, જળસંગ્રહનાં કાર્યો, રસ્તાના વનીકરણ જેવાં અનેક કાર્યો કરાવીને પ્રત્યેક કુટુંબને નિશ્ચિત વેતનયુક્ત રોજગારી આપવાની બાંહેધરી આપીને તેઓને ગરીબીરેખાથી ઉપર લાવીને તેમનાં જીવનસ્તરને સુધારવાનો કાર્યક્રમ છે.

10. મિશન મંગલમ્ : દ્વારા રાજ્ય સરકાર ગરીબીરેખા નીચે જીવતા પરિવારોની મહિલા સભ્યોને સખીમંડળો કે સ્વસહાય જૂથમાં જોડીને કૌશલ્યવર્ધક તાલીમ આપીને પાપડ, અથાણાં, અગરબત્તી બનાવવાના ગૃહઉદ્યોગના વિકાસ થકી રોજગારી (આજીવિકા) પૂરી પાડીને ગરીબી રેખાથી ઉપર લાવવાનો છે.

11. દત્તોપંત ઠેંગડી કારીગર વ્યાજ સહાય યોજના : દ્વારા રાજ્ય સરકાર હસ્તકલા અને હાથશાળના કુટિર ઉદ્યોગોના કારીગરોને કાચા માલની ખરીદી માટે ઓછા વ્યાજની બૅંક લોનની સુવિધા પૂરી પાડે છે.

12. જ્યોતિ ગ્રામોદ્યોગ વિકાસ યોજના : માં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં આવક અને ઉદ્યોગ સાહસિકતા માટે બેરોજગારોને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે પ્લાન્ટ, યંત્રસામગ્રી, વીજળી, જમીન વગેરે માટે આર્થિક સહાય, સબસીડી પૂરી પાડી સ્વરોજગારીની તકો ઊભી કરવાનો હેતુ છે. 'સ્ટાર્ટ-અપ ઇન્ડિયા'માં નવા આઇડિયા સાથે બેરોજગાર યુવાન ઉદ્યોગ સાહસિકોને તાલીમ, મફત વીજળી, જમીન અને આર્થિક સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.

13. બાજપાઈ બૅંકેબલ યોજના : શહેર અને ગ્રામીણ બેરોજગારોને જેઓની ઉંમર 18થી 65 વર્ષ છે અને 4થું ધોરણ પાસ હોય તેને તાલીમ આપીને ઉદ્યોગ માટે કે વારસાગત કારીગરોને ધંધા માટે નિયત રકમનું ધિરાણ પૂરું પાડવાનો સ્વરોજગારીનો કાર્યક્રમ અમલમાં છે.

14. એગ્રો બિઝનેસ પોલીસી 2016 દ્વારા રાજ્ય સરકારે પ્રોસેસ્ડ ફૂડ પ્રોડક્ટના નિકાસમાં સહાય, એગ્રો ફૂડ પ્રોસેસિંગ યુનિટો સ્થાપીને 10 લાખ લોકોને રોજગારી પૂરી પાડવાની યોજના અમલમાં મૂકી છે જે દ્વારા ગરીબીમાં ઘટાડો કરી શકાય.

બેરોજગારી (Unemployment)

ભારતની વર્તમાન સમસ્યાઓ પૈકીની ગંભીર આર્થિક સમસ્યા બેરોજગારી છે. બેરોજગારીના કારણે ગરીબી ઉદ્ભવે છે. આ સમસ્યા લાંબાગાળાની અને અર્થતંત્રમાં ઊંડે ઘર કરી ગયેલી સમસ્યા છે. વિશ્વના મોટાભાગના દેશો બેરોજગારીની સમસ્યામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે.

બેરોજગારી-અર્થ : જે પુખ્તવયની વ્યક્તિ જેની ઉંમર 15થી 60 વર્ષની હોય, જે બજારમાં પ્રવર્તતા વેતનદરે કામ કરવાની ઈચ્છા અને વૃત્તિ ધરાવતો હોય, કામ કરવા યોગ્ય શક્તિ અને યોગ્ય લાયકાત ધરાવતી હોય, કામની શોધમાં હોય છતાં તે કામ મેળવી શકતો ન હોય તો તે વ્યક્તિ બેકાર કે બેરોજગાર કહેવાય છે. આવી સામૂહિક પરિસ્થિતિને બેરોજગારી કહેવાય છે. આવી બેકારી ફરજિયાતપણે તે ભોગવે છે તેને ઈચ્છા વિરુદ્ધની કે અનૈચ્છિક બેકારી કહે છે.

જો કોઈ વ્યક્તિ પ્રવર્તમાન બજારના વેતનદર કરતાં વધુ વેતન માંગે, 15થી 60 વર્ષ વચ્ચેની વયજૂથમાં જેનો સમાવેશ ન થતો હોય, અપંગ, અશક્ત, રોગિષ્ટ કે વૃદ્ધ, આળસુ, ગૃહિણી હોય, જેઓ શક્તિ હોવા છતાં કામ કરવાની વૃત્તિ કે તૈયારી ધરાવતાં ન હોય એવી વ્યક્તિઓ બેરોજગાર ગણાય નહિ.

બેરોજગારીનાં મુખ્ય સ્વરૂપો : ભારતીય અર્થતંત્રમાં બેરોજગારીનાં કેટલાંક મુખ્ય સ્વરૂપો નીચે મુજબનાં જોવા મળે છે :

(1) **ઋતુગત બેરોજગારી :** ભારતમાં કૃષિ ક્ષેત્રે સિંચાઈની અપૂરતી સગવડો, વરસાદની અનિયમિતતા અને વૈકલ્પિક રોજગારીની તકોના અભાવે ત્રણથી પાંચ માસ બેરોજગાર રહેવું પડે છે તેને ઋતુગત કે મોસમી બેરોજગારી કહે છે.

(2) **ઘર્ષણજન્ય બેરોજગારી :** જૂની ટેકનોલૉજીના સ્થાને નથી ટેક્નોલૉજી આવે ત્યારે અમુક સમય માટે શ્રમ બેરોજગાર બને છે જેને ઘર્ષણજન્ય બેરોજગારી કહે છે.

(3) **માળખાગત બેરોજગારી :** ભારતીય અર્થતંત્ર પછાત અને રૂઢિચુસ્ત છે સામાજિક પછાતપણુ, પરંપરાગત રૂઢિઓ, રિવાજો નિરક્ષરતા અને માળખાકીય સુવિધાઓનો અભાવ વગેરે કારણોથી માળખાગત બેરોજગારી જોવા મળે છે.

(4) **પ્રચ્છન્ન કે છૂપી બેરોજગારી :** કોઈ કામ ધંધા કે વ્યવસાયીક પ્રવૃત્તિમાં જરૂર કરતાં વધુ શ્રમિકો રોકાયેલા હોઈ આ વધારાના શ્રમિકો ઉત્પાદન કાર્યમાંથી ખસેડી લેવાથી કુલ ઉપાદનમાં કોઈ ફેર પડતો ન હોય તો આ વધારાના શ્રમિક પ્રચ્છન્ન કે છૂપા બેરોજગાર કહેવાય.

(5) **ઔદ્યોગિક બેરોજગારી :** ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે થતા ફેરફારોને લીધે જો વ્યક્તિએ ટૂંકા કે લાંબા સમય માટે કામ વિનાનું થવું પડતું હોય તો તેવી સ્થિતિને ઔદ્યોગિક બેરોજગારી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(6) **શિક્ષિત બેરોજગારી :** ઓછામાં ઓછું માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવ્યું હોય અને જો વ્યક્તિ બેરોજગાર હોય તો તેને શિક્ષિત બેરોજગાર કહેવામાં આવે છે.

ભારતમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ : ભારતમાં બેરોજગારીના પ્રમાણમાં રાજ્યવાર સ્થિતિ અલગ-અલગ છે. રોજગાર વિનિમય કચેરીમાં રોજગાર વાંચ્છુઓની નોંધણી કરાવવામાં ઉદાસીનતાને કારણે સંખ્યામાં તેનું ચોક્કસ પ્રમાણ કે અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં ભારત સરકારના શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય દ્વારા તથા નેશનલ સેમ્પલ સર્વે (NSS)ના આધારે ભારતમાં બેરોજગારીની વ્યાપકતાનો ખ્યાલ આવે છે.

2011ની વસ્તી ગણતરીએ 116 મિલિયન લોકો રોજગારીની શોધમાં હતા. 32 મિલિયન લોકો અશિક્ષિત બેરોજગારો અને 84 મિલિયન શિક્ષિત બેરોજગારો હતાં. જેઓની ઉંમર 15થી 24 વર્ષની છે, તેવા અંદાજે 4.70 કરોડ લોકો બેકાર હતા.

લેબર બ્યુરોના સર્વે મુજબ ભારતમાં 2013-14માં બેરોજગારીનો દર 5.4 ટકા જોવા મળ્યો હતો અને ગુજરાતમાં દર હજારે 12 વ્યક્તિઓ (1.2 ટકા) બેરોજગાર હતી. ભારતમાં 2009-10માં દર હજારે શહેરી વિસ્તારમાં 34 વ્યક્તિઓ (3.4 ટકા) જ્યારે ગ્રામ વિસ્તારમાં 16 વ્યક્તિઓ (1.6 ટકા) બેરોજગાર હતી. શિક્ષિત બેરોજગારોનું પ્રમાણ શહેરોમાં વધુ જોવા મળ્યું હતું. 2013માં સ્ત્રીઓનો બેરોજગારી દર 7.7 ટકા જોવા મળ્યો હતો.

ભારતમાં સિક્કિમ, કેરાલા, પશ્ચિમ બંગાળ, ઉત્તરપ્રદેશ, છત્તીસગઢ, જમ્મુ-કશ્મીર, ત્રિપુરા જેવાં રાજ્યોમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધુ ઊંચું જોવા મળ્યું છે. જ્યારે હિમાચલ પ્રદેશ, હરિયાણા, કર્ણાટક, ચંદીગઢ અને ગુજરાતમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ ક્રમશઃ નીચું રહ્યું છે. ગુજરાતમાં રોજગારીના ક્ષેત્રે સારી અને નોંધનીય પરિસ્થિતિ છે.

ભારતમાં એક અંદાજ મુજબ ઉચ્ચ શૈક્ષણિક લાયકાતવાળા 15 ટકા લોકો યુવાનો છે. વિશ્વની વસ્તીના 66 ટકા લોકો જે 35 વર્ષની વય સુધીના યુવાનો છે તે ભારતમાં છે. ભારતે જો વિશ્વમાં યુવાઓના દેશ થકી મહાસત્તા બનવાની દિશામાં આગળ વધવું હશે તો ભારતમાં બેરોજગારીના વરવાં સ્વરૂપને બદલવું પડશે.

ભારતમાં બેરોજગારીની સમસ્યા વધુ ઘેરી બનવા પાછળ મુખ્ય જવાબદાર કારણોમાં વસતીમાં વધારો, માત્ર ને માત્ર સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન, પ્રાયોગિક જ્ઞાનનો અભાવ, ટૅક્નિકલ જ્ઞાન કે કૌશલ્યનો અભાવ, પૂર્ણ કક્ષાની રોજગારી ઊભી કરી શકવામાં નિષ્ફળતા, ખેતીક્ષેત્રે વરસાદની અનિયમિતતા અને જોખમનું વધુ પ્રમાણ, કૃષિ વ્યવસાયમાં રસ ઘટવો, સિંચાઈની અપૂરતી સગવડો ખેતી સિવાયના સમયમાં વૈકલ્પિક રોજગારીના અભાવે બેકાર બેસવું પડે, કુટિર ઉદ્યોગો, ગૃહઉદ્યોગો અને લઘુઉદ્યોગોની નબળી સ્થિતિ, જ્ઞાતિપ્રથા, સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા, પરંપરાગત વ્યવસાય કે કૌટુંબિક ધંધામાં જ રોકાઈ રહેવું પડે, અન્ય નવા વ્યવસાય કે ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં સાહસનો અભાવ, જ્ઞાન, કૌશલ્ય, તાલીમ અને અનુભવની ખામી, શ્રમની અગતિશીલતા, માનવશ્રમનું ખામીભરેલું આયોજન, ઔદ્યોગિક વિકાસનો ધીમો દર, બચતવૃત્તિનો ઓછો દર, તેથી મૂડીસર્જન દરમાં ઘટાડો થવો, પરિણામે નવા ધંધા-ઉદ્યોગો રોકાણના અભાવે શરૂ ન થઈ શકવાં જેવાં અનેક કારણો છે.

બેરોજગારી ઘટાડવાના ઉપાયો : બેરોજગારીની સમસ્યા આપણા આયોજનની એક સૌથી નબળી કડી છે. ગરીબી અને બેરોજગારી બંને સગી બહેનો છે. બંને વચ્ચે સમસંબંધ છે. ગરીબીનું મુખ્ય કારણ બેરોજગારી છે. આ પડકારરૂપ સમસ્યાની અસર યુવા શિક્ષિત વ્યક્તિઓમાં વિશેષ છે. જેવી કે તેઓના શિક્ષણ વિશેના રસ-રુચિ અભિગમમાં ઘટાડો થવો, સામાજિક અને માનસિક પરિસ્થિતિ પર વિપરીત અસર પડવી, મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નોકરી ન મળવાને કારણે હતાશામાં ધકેલાઈ જવું, જો લાંબા સમય સુધી તેઓ બેકાર રહે તો યુવાનો અસામાજિક કે અનૈતિક પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈ જાય, જેમકે માદક દ્રવ્યોની હેરાફેરી, ગેરકાનૂની વ્યવસાયો, ચોરી-લૂંટફાટ, ખંડણી વસૂલી જેવાં ગુનાહિત કૃત્યો કરવા પ્રેરાય, સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતામાં વધારો થાય, વર્ગભેદ સર્જાય, જીવનધોરણ કથળે, બેકારી સાથે ભાવવૃદ્ધિ જોડાતાં ગરીબોની અને બેકાર કુટુંબોની સ્થિતિ વધુ કપરી અને દયનીય બને, તઓ માદક દ્રવ્યોના કે અન્ય વ્યસનો તરફ વળે છે. આમ, બેરોજગારીની અસર વ્યક્તિ-કુટુંબ તેમજ અર્થતંત્ર પર અને સામાજિક દૃષ્ટિએ પણ ઘાતક પુરવાર થઈ છે.

બેરોજગારી ઘટાડવાની સરકારી યોજના અને કાર્યક્રમોનો આગળ આપણે ગરીબી નિવારણ કાર્યક્રમોમાં અભ્યાસ કર્યો છે. તેનું ફરીથી સ્મરણ કરી લેવું. તે સિવાયના સરકારે લીધેલાં કેટલાક અસરકારક ઉપાયો નીચે મુજબ છે :

(1) ભારતમાં ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિ દર વાર્ષિક 10 ટકા જેટલો ઊંચો લક્ષ્યાંક રાખીને સિદ્ધ કરવા સર્વગ્રાહી પગલાં ભરવાં. જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રમાં મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ વધારવું અને રોજગારીની તકોમાં વધારો કરવો. અર્થતંત્રમાં કૃષિ સહિતના નાના અને ગૃહઉદ્યોગો, કુટિર ઉદ્યોગો સહિત તમામ વિભાગોમાં અને પ્રદેશોમાં ઝડપી અને સંતુલિત વિકાસ સાધવા રોજગારીનાં નવાં ક્ષેત્રો ખોલવાં જોઈએ. સરકારે રોજગારી વધારવા માટે અનેક યોજના દ્વારા આર્થિક સહાય, શિક્ષણ, તાલીમનાં કેન્દ્રો શરૂ કર્યાં છે.

(2) શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ પર આધારિત વપરાશી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતાં એકમો, નાના અને લઘુ ઉદ્યોગો, ગ્રામોદ્યોગો, હાથશાળ અને હસ્તકલા કારીગરીને લગતા હુન્નર ઉદ્યોગોનો વિકાસ હાથ ધરવો જોઈએ. તે માટે યોજનાઓમાં પ્રોત્સાહક નીતિઓ અમલમાં મૂકવી.

(3) ગ્રામીણક્ષેત્રે ખેતી સિવાયના સમયની બેરોજગારી ઘટાડવા માટે ખેતરોમાં એકથી વધુ વખત પાક લઈ શકાય એવી પદ્ધતિ વિકસાવવી, નવી જમીન ખેડાણ હેઠળ લાવવી, પ્રત્યેક ખેતરને પાણી અને વીજળીની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરવી, નાની-મોટી સિંચાઈ યોજના, ડેમો, ચેકડેમ, જળાશયો, નહેરો, ટ્યુબવેલ, બંધો, સડકોના બાંધકામની પ્રવૃત્તિઓ, ખેતી સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ, મરઘાં-બતકાં, મત્સ્ય ઉછેર, પશુપાલન, ડેરી ઉદ્યોગ, વનીકરણના કાર્યક્રમો દ્વારા ગ્રામીણક્ષેત્રે

ઓછા મૂડી રોકાણથી વધુ લોકોને રોજગારી પૂરી પાડી શકાય છે, એ મુજબ રોજગારલક્ષી આયોજન થવું જોઈએ. ગ્રામીણક્ષેત્રે રોજગારીની તકો વિસ્તારવી જોઈએ જેથી તેઓને ત્યાં જ પૂરતી આવક અને રોજગારી પ્રમાણસર મળી રહે તો શહેર તરફનું સ્થાનાંતર ઘટાડી શકાય અને રોજગારીની માંગ પરનું દબાણ ઘટાડી શકાય. કૃષિક્ષેત્રે બાગાયતી ખેતી, સેન્દ્રિય ખાતર આધારિત ખેતી, સૂકી ખેતી અને બહુલક્ષી પાક પદ્ધતિ, શાકભાજી-ફળોની ખેતી તરફ વધુ ઝોક આપીને પ્રોત્સાહન આપવું. ગ્રામીણક્ષેત્રે શિક્ષણની ગુણવત્તા અને પ્રમાણ વધે તેના પર વધુ ધ્યાન આપવું.

(5) ગ્રામીણક્ષેત્રે માનવ વિકાસને ટકાવી રાખવા માટે તેમના આરોગ્ય, શિક્ષણ, ચોખ્ખું પીવાનું પાણી, પૌષ્ટિક આહાર, વીજળી, રસ્તાઓ, બૅંકિંગ, વીમો, ઈન્ટરનેટ, સંદેશાવ્યવહારની મોજશોખની સવલતોમાં વધારો કરીને, જળસંચયની પ્રવૃત્તિઓ, સાર્વજનિક સ્થાયી મિલકતોનું નિર્માણ કરીને, સ્થાનિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ અને પ્રોત્સાહન આપીને, રોજગારીમૂલક કાર્યક્રમ અપનાવીને, ગ્રામીણ લોકોના જીવનમાં ગુણાત્મક અને પરિમાણાત્મક સુધારો લાવવાનો મુખ્ય હેતુ રહ્યો છે.

(6) શિક્ષિત બેરોજગારી અને યુવા બેરોજગારીમાં ઘટાડો કરવા માટે તેઓમાં કૌશલ્યનો વિકાસ કરવો અને શિક્ષણને અનુરૂપ રોજગારી પૂરી પાડવી. કુશળ કારીગરો પેદા થાય તેવી વ્યવસાયલક્ષી કે તકનિકી શિક્ષણની નીતિ અપનાવવી. શાળા-કૉલેજોમાં અભ્યાસક્રમો ત્યાંના સ્થાનિક ઉદ્યોગોની જરૂરિયાતોને સંતોષી શકે તેવા રાખવા. યુવા રોજગારોને શિક્ષણ અને તાલીમ આપીને તેઓમાં વિશિષ્ટ કૌશલ્યોનો વધારો કરીને, ઉત્પાદકતાની સાથે ગુણવત્તા વધે, રોજગારી વધે, વધુ આવક મળે અને જીવનસ્તર ઊંચું આવે તેવા પ્રયત્નો થવા જોઈએ. તેઓને સતત કામ મળી રહેશે એવું આશ્વાસન આપવું. કામની નવી પરિસ્થિતિ મુજબ નવી જાણકારી મેળવીને તેને યોગ્ય સક્ષમ બનાવીને સ્વરોજગાર મેળવી શકે અને વૈશ્વિક દેશોની શ્રમશક્તિની તુલનામાં વૈશ્વિક સ્તરે ભારતીય યુવા સમકક્ષ ઊભો રહી શકે એવી સ્થિતિ સર્જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(7) ભારત સરકારના શ્રમ મંત્રાલય અને રાજ્ય સરકારે યુવા રોજગારોને ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથે તેમનાં જ્ઞાન, સમજણ, ઉત્સાહ અને કાર્યક્ષમતા વધે તે માટે તાલીમ અને પ્રશિક્ષણ દ્વારા કૌશલ્ય વિકાસના અનેક કાર્યક્રમો 'મેક ઈન ઈન્ડિયા', 'સ્કીલ ઈન્ડિયા' અને 'ડીજીટલ ઈન્ડિયા' જેવી મહત્ત્વાકાંક્ષી યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે. ટૅક્નિકલ સંસ્થાઓ, કૉલેજ અને યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાઓ દેશભરમાં કરીને તેમને વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો અને અદ્યતન ટેક્નોલૉજીને અનુરૂપ શિક્ષણની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવીને, શાળા-કૉલેજોમાં અદ્યતન અભ્યાસક્રમો, વ્યાવસાયિક અને ટૅક્નિકલ શિક્ષણ દ્વારા રોજગારીની માંગ અનુસાર સક્ષમ બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. હાલમાં દરેક રાજ્યોમાં એક IIT (આઇ.આઇ.ટી.) અને IIM (આઇ.આઇ.એમ.) જેવી ઉચ્ચસંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી રહી છે.

(8) શ્રમશક્તિના આયોજન ક્ષેત્રે સરકારે રોજગારીના ક્ષેત્રે નવાં ક્ષેત્રો ખોલ્યાં. કમ્પ્યુટર ટેક્નોલૉજી, ઈન્ફર્મેશન ટેક્નોલૉજી, ફાર્માક્ષેત્ર, બિઝનેસ મેનેજમેન્ટ, ધંધાકીય વ્યવસ્થાપન, પેકીંગ અને પ્રોસેસીંગ, આઉટ સોર્સિંગ, માર્કેટીંગ, કેટરીંગ, ઈવેન્ટ મેનેજમેન્ટ, ઑફિસ મેનેજમેન્ટ, હોટલ મેનેજમેન્ટ, શેર-સ્ટોક માર્કેટીંગ વગેરે નવીન ક્ષેત્રોમાં રોજગારીની વિપુલ તકો રહેલી છે. તેથી આ ક્ષેત્રોને અનુરૂપ સ્થાનિક જરૂરિયાતોને પૂરક નવા અભ્યાસક્રમો યુનિવર્સિટીઓમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તેને અનુરૂપ શિક્ષણ, પ્રશિક્ષણ અને તાલીમ સંસ્થાઓના પાઠ્યક્રમો બદલવામાં આવ્યા છે. જે થકી તેઓ નોકરીની વર્તમાન અને ભવિષ્યની જરૂરિયાતોને પહોંચી શકે. શ્રમશક્તિની માંગને અનુરૂપ યુવાનો શિક્ષણ પ્રાપ્તિના અંતે સ્વરોજગારીની તકો પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે ટૂંકા ગાળાના ડિપ્લોમા કે સર્ટિફિકેટ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ તાલીમી અભ્યાસક્રમો જેવા કે સ્પિનિંગ, વિવિંગ, ટર્નિંગ, પ્લમ્બરીંગ, રેડિયો-ટી.વી.-ફ્રીઝ-મોબાઈલ-એસી રીપેરીંગના કોર્ષ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. ઓટોમોબાઈલ્સ ક્ષેત્રે આવેલી ક્રાંતિને અનુરૂપ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ, કમ્પ્યુટર સાયન્સ, જીનેટીક સાયન્સ, એરો-સ્પેસ-રોબોર્ટ મેકીંગ ક્ષેત્રે નવા કોર્ષની તાલીમ આપીને કુશળ કારીગરો, ઈજનેરો અને ટેક્નિશિયનો તૈયાર થઈ રહ્યા છે તથા નવા

ધંધા-ઉદ્યોગ શરૂ કરવા માટે ઉદ્યોગ સાહસિકોને 'સ્ટાર્ટઅપ ઇન્ડિયા' અન્વયે સસ્તી લોનની સહાય પૂરી પાડવાના પ્રયત્નો પણ થયા છે. સ્થાનિક ઉદ્યોગોની સાથે રહીને તાલીમ સંસ્થાઓનો સહકાર પરસ્પરના સંકલન દ્વારા શક્ય બન્યું છે. તેથી સ્થાનિક જરૂરિયાતોની માંગ મુજબ શ્રમનો પુરવઠો પૂરો પાડીને રોજગારીની નવી તકોનું સર્જન કરીને વ્હાઇટકોલર જોબના સ્થાને સરકારી આર્થિક સહાય દ્વારા સ્વરોજગારીને પોષે એવા શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમોમાં અને શૈક્ષણિક ખર્ચા સસ્તા અને પ્રવેશ સરળ બને તેવું વાતાવરણ સર્જવું જોઈએ અને યોગ્ય સુદૃઢ માળખું ઊભું કરવું જોઈએ.

(9) ઉદ્યોગો સંબંધી વિકાસ સાધવા, નવી રોજગારીની તકોનું સર્જન થાય તે માટે નવા વ્યાપાર-ઉદ્યોગોની શરૂઆત થાય તે આવશ્યક છે. યુવાઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા વધે, કુશળતા, સંગઠન શક્તિની સાથે મૂડીરોકાણ જરૂરી છે. સરકારશ્રી દ્વારા ઓછા મૂડીરોકાણથી, પ્રારંભિક ઓછા માર્જિનની સાથે યંત્રો, કાચોમાલ કે ઑફિસ ફર્નિચર ખરીદવાં માટે ઓછા વ્યાજના દરે ધિરાણની સવલતો, વેચાણ માટેની સહાયતા જેવી અનેક યોજનાઓ સ્વરોજગારીની તકોને પ્રોત્સાહન આપવાના અનેક પગલાં ભર્યાં છે. ધંધો શરૂ કરવા અને ચલાવવા માટેનું ટૅક્નિકલ અને વ્યાવસાયિક જ્ઞાન, વહીવટી કુશળતા, કૌશલ્ય અને સહાયતા આપવાનું કાર્ય સરકારી પ્રયત્નો થકી થયું છે. બૅંકો, નાણાકીય સંસ્થાઓએ આર્થિક સહાય, સસ્તી-સરળ લોનની સુવિધાઓ અને સ્થાનિક વેપારી સંગઠનો સેવાભાવી સંસ્થાઓના પ્રયાસો થકી મહિલાઓને ગૃહઉદ્યોગો સ્થાપીને સ્વરોજગારી પૂરી પાડી છે. આમ, પરંપરાગત વ્યવસાયોમાંથી બહાર નીકળી કુટુંબના સભ્યની એક નવી પેઢી તૈયાર થઈ, જેણે નવા નવા વેપાર ધંધાની અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની ક્ષિતિજોને વિસ્તારી છે.

(10) રોજગાર વિનિમયકેન્દ્રો રોજગારીની શોધમાં ભટકતી વ્યક્તિઓ, શ્રમિકો, કામદારો કે શિક્ષિત કુશળ-અર્ધકુશળ યુવાનોને કામ આપવા માગતા માલિકો સાથે જોડવાનું કડીરૂપ કાર્ય કરે છે. આ સંસ્થા શિક્ષિત બેકારોની નોંધણી, કામની જગ્યા-પ્રકાર વિશે વિશ્વનીય માહિતી આપે છે. કારકિર્દી પસંદગીમાં માર્ગદર્શન આપે છે. આ કેન્દ્રો 'રોજગાર, કારકિર્દી' જેવા મેગેઝીન અને સામયિકો દ્વારા રોજગારીની પૂરતી માહિતી પૂરી પાડે છે. 'મૉડેલ કેરિયર સેન્ટર' દ્વારા તથા હેલ્પલાઇન નંબર 1800-425-1514 દ્વારા લોકોને જરૂરી માહિતી, સ્કીલ પ્રોગ્રામ, રોજગાર મેળા યોજવા જેવી મફત સેવા આપે છે. ડિસેમ્બર 2015 સુધીમાં દેશમાં 947 રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રો હતાં. જેમાં ડિસેમ્બર 2012માં 468.23 લાખ બેરોજગારો દેશમાં અને ગુજરાતમાં 8.30 લાખ બેરોજગાર નોંધાયા છે.

વિશ્વ શ્રમ બજાર

વિશ્વના દેશો પોતાના શ્રમિકોનું આદાન પ્રદાન કરે છે તેને વિશ્વ શ્રમ બજાર કહે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ શ્રમિકોનું એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં સ્થળાંતર રોજગારી અર્થે, વેપારધંધા અર્થે, તાલીમ કે ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે થાય એને શ્રમની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ગતિશીલતા કહે છે. શૈક્ષણિક જ્ઞાન, ઉચ્ચ ટેકનિકલ જ્ઞાન અને કૌશલ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે, વિદેશમાં વધુ આવક, વધુ સુવિધા અને વધુ સારી નોકરીની શોધમાં બુદ્ધિધનનું બહિર્ગમન 'બ્રેઇન ડ્રેઇન' (Brain Drain) એ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્થળાંતર છે. સામાજિક મોભો વધારતું આ દેશાવરગમન હમણાં વધુ ધ્યાનાકર્ષક રીતે પ્રચલિત થયું છે. બુદ્ધિશાળીઓ અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ, તાલીમ પામેલ કુશળ અને સુસજ્જ કારીગરોના અન્ય દેશોમાં સ્થળાંતર થવાના કે ત્યાં જ સ્થાયી થવાના વધતા વલણના કારણે આપણા દેશમાં બુદ્ધિ પ્રતિભા ધરાવતી, ટેકનિકલ જ્ઞાન સંપન્ન અને વૈજ્ઞાનિક માનસ ધરાવતી તેજસ્વી પ્રતિભાઓની ખોટ વર્તાય છે. વૈશ્વિકીકરણ અને ઉદારીકરણને લીધે અર્થવ્યવસ્થામાં એક નવી સ્થિતિનું સર્જન થવા લાગ્યું છે. અત્યાધુનિક કુશળ અને માહિતી તક્નિક (IT), સંદેશાવ્યવહાર, ટેક્નોલૉજી, બાયોટેક્નોલૉજી, કમ્પ્યૂટરક્ષેત્રે કે દાક્તરી અભ્યાસના ક્ષેત્રે જ્ઞાન અને કુશળતા પ્રાપ્ત કરનારની માંગ વધી છે. અનેક દેશો આવા વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક લાયકાત અને કુશળતા પ્રાપ્ત લોકોની, તાલીમ પામેલ કુશળ શ્રમિકોની, તજજ્ઞોની ભરતી કરે છે. તેમને આકર્ષવા લોભામણી યુક્તિ-પ્રયુક્તિ અને રીતરસમો અપનાવે છે. ઔદ્યોગિક એકમો હરીફાઈમાં ટકી

રહેવા માટે પોતાને જરૂરી હોય તેવી આવશ્યક લાયકાત, જ્ઞાન, કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કર્મચારીઓને ઉચ્ચ તાલીમ આપવા વિદેશોમાં તાલીમ અર્થે મોકલે છે જે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતરનો એક ભાગ છે. જેમકે, આ પ્રકારે વિદેશોમાં નોકરી-ધંધા અર્થે જવાથી દેશમાં વિદેશી ચલણ સ્વરૂપે આવક પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે વિદેશી ધન દેશમાં આવતાં વિદેશી કમાણીથી દેશમાં વિદેશી ચલણ કે હૂંડિયામણની સમસ્યા કંઈક અંશે હળવી બને છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર સવિસ્તર લખો :

(1) ગરીબી નિવારણના વિવિધ ઉપાયો વર્ણવો.

(2) ગરીબી નિવારણ કાર્યક્રમ અન્વયે 'કૃષિક્ષેત્રે' તથા 'ગ્રામોદયથી ભારત ઉદય'ના કાર્યક્રમ હેઠળ સરકારે લીધેલાં પગલાંઓની વિગતે ચર્ચા કરો.

(3) ગરીબી ઘટાડવાના મુખ્ય સરકારી ઉપાયોની સમજૂતી આપો.

(4) બેરોજગારી ઘટાડવાના પ્રયાસરૂપે સરકારી યોજના અને કાર્યક્રમો (મુખ્ય ચાર) સવિસ્તર સમજાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો :

(1) ગરીબી એટલે શું ? ગરીબીરેખા હેઠળ જીવતા લોકોનાં લક્ષણો જણાવો.

(2) ભારતમાં ગરીબીનું વર્ણન કરો.

(3) ગરીબી ઉદ્ભવવાનાં કારણો જણાવો

(4) સામાજિક સલામતી અને અન્ન સુરક્ષાના સરકારના કાર્યક્રમો જણાવો.

(5) ધનિક ભારતમાં ગરીબો વસે છે ! સમજાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં લખો

(1) સાપેક્ષ ગરીબી અને નિરપેક્ષ ગરીબી.

(2) 'એગ્રો બિઝનેસ પોલિસી' તથા ઈ-નામ વિશે જણાવો.

(3) 'મનરેગા' કાર્યક્રમની સ્પષ્ટતા કરો.

(4) ઔદ્યોગિક બેરોજગારી એટલે શું ?

(5) વિશ્વ શ્રમ બજારનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.

(6) બેરોજગારીનાં કારણો જણાવો.

(7) બેરોજગારીની અસરો જણાવો.

4. નીચેના દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો

(1) ભારતમાં ગરીબાઈનું સૌથી ઊંચું પ્રમાણ કયા રાજ્યમાં છે ?

(A) ઉત્તરપ્રદેશ (B) ઓડિશા (C) છત્તીસગઢ (D) બિહાર

(2) ભારતમાં 2011-12માં ગરીબીનું પ્રમાણ કેટલું હતું (કરોડમાં) ?

(A) 21.65 (B) 26.93 (C) 36.93 (D) 21.92

(3) મહિલા સશક્તિકરણ, કૌશલ્યવર્ધન તાલીમ, સ્વરોજગારી અને બજાર સાથે જોડાણ કરવાનો હેતુ કઈ સરકારી યોજનામાં રાખવામાં આવ્યો છે ?

(A) પ્રધાનમંત્રી જીવન જ્યોતિ યોજના (B) રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંહેધરી યોજના

(C) મિશન મંગલમ્ યોજના (D) એગ્રો બિઝનેસ પોલિસી - 2016

(4) ભારતના કયા રાજ્યમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ સૌથી ઊંચું જોવા મળ્યું ?

(A) બિહાર (B) ઝારખંડ (C) કેરાલા (D) છત્તીસગઢ

(5) અન્ન સુરક્ષા ઍક્ટ હેઠળ કઈ યોજના ગુજરાતમાં અમલમાં આવી ?

(A) મા અન્નપૂર્ણા યોજના (B) મનરેગા (C) અંત્યોદય યોજના (D) સુકન્યા સમૃદ્ધિ યોજના

(6) યુવા બેરોજગારોને નવા આઈડિયા સાથે ઉદ્યોગ સાહસિક બની સ્વરોજગાર તરફ કઈ યોજના પ્રેરે છે ?

(A) મેક-ઈન-ઈન્ડિયા (B) સ્ટાર્ટ અપ ઈન્ડિયા (C) ડિજીટલ ઈન્ડિયા (D) સ્વચ્છ ભારત અભિયાન

(7) બેરોજગારી નિવારણ માટે કઈ સરકારી સંસ્થા નોકરીદાતાને મદદ કરે છે ?

(A) રોજગાર વિનિમય કેન્દ્ર (B) શ્રમ મંત્રાલય

(C) મોડેલ કેરિયર સેન્ટર (D) ગ્રામ પંચાયત

(8) ‘શ્રી બાજપાઈ બેંકેબલ યોજના’માં કોને સહાય કરવામાં આવે છે ?

(A) શહેરી બેરોજગાર (B) ગ્રામીણ બેરોજગાર

(C) તાલીમ પામેલ બેરોજગાર (D) બેકાર મહિલાઓને

પ્રવૃત્તિ

- ‘ભારતમાં ગરીબી’ સંદર્ભે વર્તમાનપત્રો, મેગેઝીન કે સામયિકોમાં છપાયેલ સમાચારોનું કટીંગ્સ કરીને ચિત્રાત્મક સ્ક્રેપબુક બનાવો.
- છેલ્લાં દશ વર્ષના ગરીબીના આંકડા રાજ્યવાર-શહેર અને ગ્રામ વિસ્તારો સહિત મેળવીને એમાંથી એક તુલનાત્મક અહેવાલ તૈયાર કરો. જરૂર પડ્યે ત્યાં કોષ્ટક, નકશો કે ગ્રાફ-આલેખનો ઉપયોગ કરો.
- રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રોમાંથી કે ઈન્ટરનેટ અને ગુગલ પરથી સર્ચ કરીને ભારત અને વિવિધ રાજ્યોની બેરોજગારીનું પ્રમાણ અને પુરુષ-સ્ત્રી સહિતની સંખ્યાની માહિતી એકત્ર કરો.
- રોજગાર વિનિમય કેન્દ્રના અથવા પોલીટેકનિક કે આઈ.ટી.આઈ કૉલેજના તજ્જ્ઞને શાળામાં આમંત્રણ પાઠવીને ‘કારકિર્દી માર્ગદર્શન’ અને ‘ધોરણ 10 પછીના વ્યવસાયલક્ષી અભ્યાસક્રમો’ વિશે નિષ્ણાત પ્રવચન તથા પ્રદર્શન યોજવું.
- ભારતમાં ગરીબી અને બેરોજગારી સમસ્યાઓ પર હસ્તલિખિત અંક બે અલગ-અલગ બનાવડાવો.

•